

Dygo, Marian

Wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego i Rzesza w świetle Złotej Bulli z Rimini Fryderyka II (1226)

Przegląd Historyczny 78/3, 517-531

1987

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MARIAN DYGO

Wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego i Rzesza w świetle Złotej Bulli z Rimini Fryderyka II (1226)

I. Interpretacja publiczno-prawnego stosunku wielkiego mistrza Zakonu Krzyżackiego do Rzeszy, postulowanego w dyplomie wystawionym dla Krzyżaków przez cesarza Fryderyka II w Rimini, datowanym na marzec 1226 r.¹, określanym w literaturze mianem Złotej Bulli z Rimini, jest bodajże decydująca dla oceny miejsca i znaczenia tego dokumentu w kształtowaniu podstaw prawnych władztwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Nic więc dziwnego, że kwestia ta stała się już dawno przedmiotem zainteresowania mediewistyki tak niemieckiej, jak i polskiej. Oto krótkie podsumowanie dotychczasowej dyskusji, zawierające wypowiedzi, które decydująco wpłynęły na kierunek badań. I tak, zdaniem Edmunda E. Stengela² oraz Ingrid Matison³, na mocy dyplomu z 1226 r. Prusy znalazły się w obrębie Rzeszy Niemieckiej. Pierwszy z badaczy przypisuje wielkiemu mistrzowi pozycję prałata Rzeszy; I. Matison bliżej się tym problemem nie zajmuje. Natomiast Albert Werminghoff⁴

¹ Z licznych wydań Złotej Bulli zob. Pr.UB t. I, cz. I, nr 56 oraz edycję najnowszą: E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle von Rimini (März 1226) nach dem kanonischen Recht*, [w:] *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*, wyd. K. Wieser („Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens” t. I), Bad Godesberg 1967, s. 22 nn. Ostatnio P. Zinsmaier, *Die Reichskanzlei unter Friedrich II.*, [w:] *Probleme um Friedrich II.*, wyd. J. Fleckenstein („Vorträge und Forschungen” t. XVI), Sigmaringen 1974, s. 147 n. wysunął tezę, iż Złota Bulla powstała po r. 1232, a nawet w czwartej dekadzie XIII w. Podane przez niego argumenty formalne nie są jednak wystarczające i całą sprawę trzeba uznać za otwartą. Zob. U. Arnold, *Probleme um Friedrich II.: Der Deutsche Orden und die Goldbulle von Rimini*, „Preussenland” t. XIV, 1976, s. 44 nn.; W. Hubatsch, *Zur Echtheitsfrage der Goldbulle von Rimini Kaiser Friedrichs II für den Deutschen Orden 1226*, [w:] *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, wyd. U. Arnold („Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens” t. XX), Marburg 1978, s. 3 nn. Poza rozważaniami pozostawiamy interpretację Złotej Bulli dokonaną przez E. Pitzę, w ramach jego apriorycznej teorii reskryptu — zob. E. Pitz, *Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter* („Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom” t. XXXVI), Tübingen 1971, s. 200 nn. Tezy tego autora spotkały się z bardzo krytycznym przyjęciem badaczy kancelarii papieskiej i cesarskiej.

² E. E. Stengel, *Regnum und Imperium. Engeres und weiteres Staatsgebiet im alten Reich* („Marburger Akademische Reden” nr 49), Marburg 1930, s. 16 nn.; tenże, *Hochmeister und Reich. Die Grundlagen der staatsrechtlichen Stellung des Deutschordenslandes*, [w:] tenże, *Abhandlungen und Untersuchungen zur Geschichte des Kaisergedankens im Mittelalter*, Köln—Graz 1965, s. 207 nn. (pierwodruk: 1938).

³ I. Matison, *Die Lehnsexemption des Deutschen Ordens und dessen staatsrechtliche Stellung in Preussen*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” [dalej cyt.: DA] t. XXI, 1965, s. 194 nn.; por. tenże, *Zum politischen Aspekt der Goldenen Bulle von Rimini*, [w:] *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden*, s. 49 nn.

⁴ A. Werminghoff, *Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis zum Jahre 1525*, „Historische Zeitschrift” [dalej cyt.: HZ] t. 110, 1913, s. 473 nn.

widzi miejsce Prus w ramach cesarstwa rzymskiego, składającego się z Niemiec, Włoch i Burgundii. W cesarstwie tym przyznaje wielkiemu mistrzowi pozycję książęcą. Obok „inkorporcjonistów” wyróżnić można „uniwersalistów”, którzy umieszczają Prusy w ramach uniwersalnego *Imperium Romanum*. W konsekwencji traktują wielkiego mistrza jako władcę suwerennego. Reprezentatywnymi przedstawicielami tego poglądu, chociaż różniącymi się w szczegółach, są Gerard Labuda⁵ i Erich Weise⁶.

Waga problemu oraz rozbieżność poglądów w dotychczasowej literaturze na — postulowane w Złotej Bulli — stanowisko wielkiego mistrza oraz Prus, uzasadniają ponowne podjęcie tej kwestii.

II. Dość powszechny jest pogląd, iż w Złotej Bulli nie został sprecyzowany względnie uregulowany stosunek prawny między cesarzem (Rzeszą) i wielkim mistrzem z tytułu posiadania przez Zakon Prus. Zdaniem Manfreda Hellmanna⁷ zaważył tutaj wzgląd na Stolicę Apostolską. Według I. Matison stosunek ten był dla współczesnych oczywisty i dlatego nie było potrzeby jego bliższego określania. Z kolei Henryk Łowmiański pisze, że „Zakon miał pozostawać w Prusach w zależności, nie sprecyzowanej pod względem formy, od cesarza”. Jako możliwe powody takiego stanu rzeczy widzi bądź ostrożność wobec księcia mazowieckiego Konrada I, bądź respekt „wobec zarządzeń papieskich”⁸. O niejasnym określeniu stanowiska wielkiego mistrza wobec Rzeszy pisał również Erich Caspar⁹. Przyjęcie takiego założenia powoduje, iż rekonstrukcja stosunku prawnego między cesarzem (Rzeszą) i wielkim mistrzem opierać się musi na przesłankach leżących poza tekstem Złotej Bulli. Mianowicie istotną rolę odgrywają tutaj poglądy poszczególnych badaczy na trzy problemy: 1. zamierzenia Hermanna von Salza; 2. stosunek Fryderyka II do obszaru bałtyckiego; 3. stosunki między cesarstwem i papieństwem.

Nie negując wagi tych kwestii (wypadnie zresztą jeszcze do nich powrócić) uważamy, że punktem wyjścia powinien być tekst Złotej Bulli. Chcemy postawić hipotezę, że prawny stosunek wielkiego mistrza do cesarza z racji posiadania Prus może się zawierać w określe-

⁵ G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny Zakonu Krzyżackiego do Rzeszy Niemieckiej w świetle Złotej Bulli Fryderyka II z r. 1226*, CzP-H t. III, 1951, s. 87 nn. Autor uważa, iż między cesarzem, w znaczeniu władcy uniwersalnego, a wielkim mistrzem zachodził stosunek protekcji. Por. tenże, *Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228—1454*, PH t. XLV, 1954, s. 283 i przyp. 10.

⁶ Zwłaszcza E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 15 nn.; tenże, *Die Amtsgewalt von Papst und Kaiser und die Ostmission besonders in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts* („Marburger Ostforschungen” t. XXXI), Marburg/Lahn 1971. Autor, rozwijając wcześniejsze swoje poglądy, widzi miejsce Prus w ramach *sacrum imperium Romanum, quod est apud ecclesiam*. Do „uniwersalistów” zalicza się, zdaniem I. Matison, *Die Lehnsexemption*, s. 197, przyp. 7, również E. Caspar, *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen*, Tübingen 1924. Słuszniejsze jednak wydaje się stanowisko G. Labudy, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 102, który nie łączy „teorii programowej” E. Caspara z „teorią uniwersalnego cesarstwa”. Obszerniejszy przegląd literatury dają: G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 89 nn.; I. Matison, *Die Lehnsexemption*, s. 196 nn.; E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 16 n. Por. też B. Koehler, *Goldbulle von Rimini*, [w:] *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, wyd. A. Erler, E. Kaufmann, t. 1, Berlin 1971, szp. 1737 nn.

⁷ M. Hellmann, *Über die Grundlagen und die Entstehung des Ordensstaates in Preussen*, „Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft” t. XXXI, 1962, s. 117 n.

⁸ H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV*, [w:] *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, pod red. tegoż, Wrocław 1973, s. 259—261. Autor ma na myśli bullę papieża Honoriusza III z 1220 r. zakazującą Zakonowi przyjmowania posiadłości w lenno (zob. niżej).

⁹ E. Caspar, *Hermann von Salza*, s. 18. Pogląd E. Caspara trzeba rozpatrywać w kontekście jego teorii „programowej”.

niu *fidelis noster*, użytym w dyplomie Frydryka II w odniesieniu do Hermanna von Salza¹⁰.

Jak wiadomo, określenia: *fidelis*, *fidelitas* posiadały rozmaite znaczenia, od wierności w powszechnym, etycznym sensie do mniej lub bardziej ścisłego stosunku zależności, we wcześniejszym średniowieczu (X—XI w.) — również lenne¹¹. W Niemczech termin *fidelis noster*, o ile był synonimem terminu *fidelis imperii (regni)* oznaczał: „przynależny do Rzeszy” (*Reichsangehöriger*). Określano tak osoby, które wchodziły w skład związku poddanych Rzeszy (*Reichsuntertanenverband*) na podstawie stosunku wierności, a nie stosunku lennego. Dotyczyło to zresztą nie tylko okresu nas interesującego. Zdaniem Georga von Belowa *die Idee, dass die fideles die dem Reiche durch Treueid (nicht speziell durch den Lehnseid) verbundenen Personen sind, lässt sich auch in den letzten Jahrhunderten [des Mittelalters — M.D.] bestimmt nachweisen*¹².

Bez wątplenia, opóźnienie procesu feudalizacji i słabość prawa lennego w Niemczech musiały pozostawiać dużo miejsca różnego rodzaju związkom niewasalnym. Znaczenie ministerialitetu jest tutaj szczególnie spektakularne. Ministeriałowie składali tylko przysięgę wierności, bez holdu¹³. Trzeba też pamiętać o eksponowanym miejscu, jakie w ustroju Niemiec miała wolna własność, w swojej treści ustrojowej opozycyjna w stosunku do lenna (*feudum*). Posiadacze nadań na wolną własność składali darczyńcy przysięgę wierności¹⁴.

Poważne znaczenie związków wierności w ustroju Rzeszy nie ulega wątpliwości. Nie jest natomiast pewne, czy określenie *fidelis* w znaczeniu „przynależny do Rzeszy” wyklucza istnienie związku lennego. Przywołajmy ustawy państwowe (*Reichsgesetze*) z okresu panowania Frydryka II. Adresatami ustawy z 1220 r. (*Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*) byli *fideles nostri principes ecclesiastici*¹⁵. Pierwsza redakcja *Statutum in favorem principum* z 1231 r. odnosiła się do *principes nostros ecclesiasticos et nundanos ceterosque fideles regni nostri*¹⁶. Wreszcie ustawa o pokoju ziemskim z 1235 r. (tzw. konstytucja moguncka) proklamowana została *presentibus — principibus, nobilibus plurimis et aliis fidelibus imperii*

¹⁰ Dotychczasowa literatura nie przywiązywała do tego określenia żadnego znaczenia. I. Matison, *Die Lehnsexemption*, s. 222, przyp. 108 pisze, że Hermann został określony *einfach fidelis noster*.

¹¹ Zob. np. F. Graus, *Über die sogenannte germanische Treue*, „Historica” t. I, 1956, s. 95 nn.

¹² G. von Below, *Der deutsche Staat des Mittelalters. Ein Grundriss der deutschen Verfassungsgeschichte* t. I.: *Die allgemeinen Fragen*, Leipzig 1914, s. 211. Zob. też W. Kienast, *Untertaneneid und Treuevorbehalt in Frankreich und England. Studien zur vergleichenden Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Weimar 1952, s. 26, tutaj dalsza literatura. Por. H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*, Weimar 1933, s. 430, przyp. 600.

¹³ H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, s. 489; K. Bosl, *Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches* cz. 2 („Schriften der Monumenta Germaniae historica”, t. X), Stuttgart 1950, s. 609; tenże, *Das ius ministerialium. Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter*, [w:] tenże, *Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Ausgewählte Beiträge zu einer Strukturanalyse der mittelalterlichen Welt*, München—Wien 1964, s. 296 (pierwodruk: 1960). Zdaniem H. Mitteisa, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, s. 488 i por. s. 424, sama przysięga wierności, bez holdu, wystarczała do rzeczywistego, chociaż nietypowego nadania lenna. Jednak K. Bosl określa takie lenna jako *nicht echte*.

¹⁴ Zob. D. von Gladiss, *Die Schenkungen der deutschen Könige zu privatem Eigen (800—1137)*, DA t. I, 1937, zwłaszcza s. 104 nn.

¹⁵ K. Zeumer, *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Reichsverfassung im Mittelalter und Neuzeit* („Quellensammlung zum Staats-, Verwaltungs-, und Völkerrecht” t. II, Tübingen² 1913, nr 39.

¹⁶ Tamże, nr 47.

(w redakcji niemieckiej: *mit der fursten rat und ander des riches getruwen*)¹⁷. Z przykładów tych wynika, że określenie *fidelis* w znaczeniu „przynależny do Rzeszy” obejmowało niekiedy również osoby pozostające do władcy w stosunku lennym (np. książęta — *principes*)¹⁸. Również typowa inskrypcja w dokumentach cesarskich (królewskich): *universis imperii fidelibus*, wskazuje na szeroki zakres znaczeniowy terminu *fidelis*.

Sądźmy, że w Złotej Bulli Hermann von Salza występuje jako „przynależny do Rzeszy” z racji złożenia przysięgi wierności cesarzowi. Oczywiście cesarz jest tutaj tylko administratorem abstrakcyjnej instytucji Rzeszy, wybieranym na to stanowisko przez książąt (*principes imperii*). Już zresztą Ernst Kantorowicz nie wątpił, że Hermann złożył Fryderykowi II przysięgę wierności¹⁹, chociaż bliżej się tą kwestią nie zajmował. Za taką tezę przemawiają oczywiście ściśle związki łączące cesarza z wielkim mistrzem i Zakonem Krzyżackim. Karl Bosl postawił nawet tezę, iż pod względem politycznym można zaliczyć Hermanna do ministerialitetu Rzeszy²⁰. Do tego dochodzi następna okoliczność, mianowicie dążenie Szaufów do wyłączenia Zakonu z hierarchii lennej²¹. Miejsce stosunku lennego mógł zająć związek wierności, jak wynika z poprzednich rozważań — o charakterze publiczno-prawnym, mieszczący się całkowicie w realiach ustrojowych Rzeszy.

Nie bez znaczenia jest też fakt, że Fryderyk II przywiązywał dużą wagę do osobistych związków wierności. Wskazuje na to jego dążenie do reformy prawa lennego w Królestwie Sycylii. Heinrich Mitteis píše o tym: — *die ganze Person des Vasallen soll vom Dienste erfasst werden, ohne Rückhalt an dinglichen Besitzrechten zu finden* —²². Podobnie rzecz ujmują E. Kantorowicz: — *nicht Land und Lehen verbanden den Adeligen mit dem Kaiser* — *sondern allein persönlicher Dienst. Und so blieb es auch fortan: dass nämlich nicht der Lehensbesitz dem Adligen Geltung verschaffte, sondern nur seine persönlichen Dienste* —²³. Fryderyk II utrzymał również zasadę zastrzeżenia wierności wasali na rzecz władcy (*salva fidelitate regis*), pochodzącą jeszcze z okresu królów normañskich. Dzięki temu łączył go bezpośredni związek wierności ze wszystkimi szczeblami piramidy lennej (*dominus ligius ante omnes*)²⁴. Zastrzeżenie wierności było oczywiście konsekwencją powszechnego zaprzysiężenia poddanych (*Untertaneneid*), zobowiązującego ich do zachowania władcy wierności²⁵. O wadze, jaką Fryderyk II przywiązywał do pojęcia wierności, świadczy jego eksponowane miejsce w ideologii religijno-politycznej tworzonej przez cesarza i jego otoczenie²⁶.

¹⁷ Tamże, nr 58.

¹⁸ Por. F. Keutgen, *Der deutsche Staat des Mittelalters*, Jena 1918, s. 121.

¹⁹ E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, Berlin³ 1931, s. 85. W. Kienast, *Lehnrecht und Staatsgewalt im Mittelalter. Studien zu dem Mitteis'schen Werk*, HZ t. 158, 1938, s. 21, píše: *Ob aus dem Wort fideles ein Treueid herauszulesen ist, bleibe dahingestellt*. W rozpatrywanym przypadku takie wątpliwości nie byłyby jednak uzasadnione.

²⁰ K. Bosl, *Die Reichsministerialität* cz. 1, s. 184 i cz. 2, s. 564.

²¹ I. Matison, *Die Lehnsexemption*, s. 210, przyp. 59.

²² H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, s. 414.

²³ E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, s. 111 n.

²⁴ W. Kienast, *Untertaneneid und Treuevorbehalt. Ein Kapitel aus der vergleichenden Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung” [dalej cyt.: ZRG GA] t. LXVI, 1948, s. 145; R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité* t. II: *L'apogée (XIe—XIIIe siècles)*, Paris 1970, s. 214 n.; H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*, Weimar⁵ 1955, s. 425.

²⁵ Por. W. Kienast, *Untertaneneid und Treuevorbehalt in Frankreich und England*, s. 15, 73, gdzie rozróżnienie między przysięgą poddanych i przysięgą lenną.

²⁶ Zob. W. Seegrün, *Kirche, Papst und Kaiser nach den Anschauungen Kaiser Friedrichs II.*, HZ t. 207, 1968, s. 24 n.

Cesarские preferencje mogły oczywiście sprzyjać ujęciu w Złotej Bulli stosunku wielkiego mistrza do cesarza w formie związku wierności. Z drugiej strony nie podlega wątpliwości, że w dokumencie tym mamy do czynienia z recepcją niemieckich, a nie sycylijskich wzorców ustrojowych. Skoro więc w Złotej Bulli Hermann von Salza nie został — pod względem publiczno-prawnym — wyłączony z kręgu Rzeszy, to tym samym Prusy musiały zostać do instytucji Rzeszy włączone, właśnie poprzez osobę wielkiego mistrza, posiadacza władzy publicznej na tym terenie²⁷. I. Matison wykazała, naszym zdaniem bezspornie, iż Fryderyk II nadał wielkiemu mistrzowi Prusy w charakterze własności alodialnej²⁸. Teza ta nie jest sprzeczna z poglądem autorki o przynależności Prus do Rzeszy²⁹. Potwierdza się tu jedynie prawidłowość obserwowana na terenie Niemiec: tworzenie się wadztw terytorialnych wzmacniało element alodialny w ustroju Rzeszy. Postawiona wyżej hipoteza o stosunku wierności między cesarzem i wielkim mistrzem, o przynależności wielkiego mistrza — posiadacza Prus — do Rzeszy, wzmacnia pogląd o włączeniu Prus do Rzeszy w 1226 r. Kwestia: Rzesza Rzymska, czy Rzesza Niemiecka, nie ma w tym wypadku praktycznego znaczenia, skoro już przed Szaufami zanikało rozróżnienie między *regnum* i *imperium*.

Naszym zdaniem można odłożyć na bok koncepcję uniwersalistyczną. Zastosowana w Złotej Bulli frazeologia uniwersalnego *Imperium Romanum* wiąże się przede wszystkim z uniwersalistycznymi podstawami nadania Prus³⁰, nie wykluczającymi przecież włączenia ich do Rzeszy, a także z rywalizacją z papieżem w basenie Morza Bałtyckiego³¹. Warto w tym miejscu wspomnieć, że również w dokumentach Fryderyka II dla kawalerów mieczowych z maja 1226 r. oraz z września 1232 r. mistrz Volkwin i bracia zakonnicy określani zostali jako *fideles nostri*³². Przynależność kawalerów mieczowych do Rzeszy nie budzi wątpliwości, ponieważ podlegali oni biskupowi ryskiemu Albertowi, będącemu od 1207 r. księciem Rzeszy³³.

²⁷ Por. w tym kontekście ogólne rozważania: H. Werle, *Titelherzogtum und Herzogsherrschaft*, ZRG GA t. LXXIII, 1956, s. 265. Wielki mistrz sprawował władzę „delegowaną” przez cesarza. Należy przyjąć, że pełnię praw zwierzchnich w Prusach posiadał cesarz; por. E. Schrader, *Ursprünge und Wirkungen der Reichsgesetze Friedrichs II. von 1220, 1231/32 und 1235*, ZRG GA t. LXVIII, 1951, s. 354 nn.

²⁸ I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 210 nn. E. Weise, *Die Amtsgewalt*, s. 69 nn. uważa, że w Złotej Bulli nie chodzi o nadanie Prus, lecz potwierdzenie tego, co Zakonowi, jako zdobywcy w walce z poganami, należało się z racji prawa kościelnego. Jednak ziemię zdobytą na wrogu traktowano jako alodium. Zob. H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, s. 331, przyp. 208.

²⁹ I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 197, 204, 210 oraz *Zum politischen Aspekt*, s. 53, która słusznie uwypukliła alodialny charakter nadania Prus oraz takż charakter uposażenia Zakonu w Niemczech, szuka decydującego argumentu za przynależnością Prus do Rzeszy (*regnum teutonicum*) w fakcie, iż wielki mistrz zrównany został z książętami Rzeszy, *die dem Regnum unterstanden*. Autorka nie dostrzega roli alodiów i związków wierności w ustroju Rzeszy.

³⁰ Zob. G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 109 nn.; H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, s. 244; I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 202, przyp. 6; H. Brockmann, *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*, München 1981, s. 85. Por. E. E. Stengel, *Hochmeister und Reich*, s. 220 n. oraz E. Caspar, *Hermann von Salza*, s. 16, gdzie koncepcja prawa zdobywcy oraz regale ziemnego królów niemieckich na „bezpańskim” terytorium.

³¹ Por. niżej.

³² *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch* [dalej cyt.: LECUB] t. I, wyd. F. G. von Bunge, Reval 1853, nr XC, CXXVII. Na listach świadków tych dokumentów znajduje się również Hermann von Salza.

³³ Zob. niżej.

Jak wiadomo, przysięga wierności, podobnie zresztą jak hold, może pełnić poza prawem lennym różne jurystyczne funkcje³⁴. Zdaniem H. Mitteis'a *die Bindung durch den Treueid* — — *bezieht* — — *nicht auf einzelne periodisch wiederkehrende Leistungen, sondern auf ein Dauerverhalten. Dieses stellt sich zunächst dar als Unterlassung* — — *die Treue ist in ihrem Kern die Pflicht zu einem negativen Verhalten, ihre Verletzung positive Anspruchsverletzung*³⁵. Tenże uczony podkreśla jednocześnie, iż w konkretnych sytuacjach przysięga wierności mogła, w mniejszym lub większym stopniu, nasycać się treścią pozytywną³⁶. Nieco inaczej widzi rzecz Dietrich von Gladiss, według którego *fidelitas Taten fordert*³⁷, zaś charakter negatywny posiada *devotio*. Podobnie Robert Boutruche podważa pogląd o negatywnym charakterze przysięgi wierności i właśnie w treściach pozytywnych widzi źródło jej żywotności³⁸.

Tekst Złotej Bulli nic nie mówi o pozytywnych treściach wierności wielkiego mistrza wobec cesarza. Stało się tak zapewne dlatego, że treści te były dla obu stron oczywiste. Nie wynikały one ze związku prawnorzecowego — nadanie terytorium (tego dotyczy Złota Bulla), lecz ze związku personalnego między cesarzem (Rzeszą) i wielkim mistrzem (bliższa charakterystyka tego związku nie była celem wystawcy Złotej Bulli). Związek między cesarzem i wielkim mistrzem był znacznie silniejszy od urzeczowionego (jak zwłaszcza w Rzeszy) stosunku lennego. Hermann służył cesarzowi bezwarunkowo, całą swoją osobą. Jego działalność w interesie Sztaufów jako dyplomaty, polityka, organizatora, nie wymaga w tym miejscu szerszej charakterystyki. Istotne są zresztą związki całego Zakonu ze Sztaufami, a zwłaszcza okoliczność, iż w Rzeszy bracia zakonnicy wchodziłi w skład aparatu administracyjnego *terrarum imperii* jako *procuratores rerum imperialium*, że komendy Zakonu uposażane przez Sztaufów z zasobu tzw. *Reichsländer* (a w dalszej kolejności wzbogacane nadaniami z rąk ministeriałów Rzeszy) odgrywały istotną rolę w polityce terytorialnej władców tej dynastii na terenie Niemiec i podlegały niekiedy lokalnym bургabiom i dienstmanom królewskim³⁹. Tak więc dążenie Sztaufów do wyłączenia Zakonu z hierarchii lennej nie oznaczało, iż jest on wyłączony ze służby dla cesarza na terenie Niemiec i wypełniania funkcji charakterystycznych dla ministeriałów Rzeszy⁴⁰. Nasuwa się przeto wniosek, iż brak w Złotej Bulli informacji na temat świadczeń Zakonu na rzecz Rzeszy nie może być argumentem dla „uniwersalistycznej” interpretacji tego dokumentu⁴¹.

³⁴ H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, s. 487 n.

³⁵ Tamże, s. 48, 482.

³⁶ Tamże, s. 482, 488 n.

³⁷ D. von Gladis, *Die Schenkungen*, s. 109.

³⁸ R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité* t. I, s. 199 n.

³⁹ Zob. E. Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, s. 84; K. Bosl, *Die Reichsministerialität* cz. I, s. 198, 215 n., 224, 289; D. Wojtecki, *Der Deutsche Orden unter Friedrich II.*, [w:] *Probleme um Friedrich II.*, s. 187 nn.

⁴⁰ Nasuwa się przypuszczenie, że również w Niemczech stosunek prawny między Zakonem i cesarzem (Rzeszą) mógł opierać się na związku wierności. G. Labuda, *Stanowisko ziemi chełmińskiej*, s. 283 i przyp. 16, domyśla się tutaj stosunku adwokacji; por. E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 39.

⁴¹ Tak uważa G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 102, budując na tej m.in. podstawie teorię o stosunku protekcji między cesarzem i wielkim mistrzem (por. tamże, s. 122). Tymczasem Złota Bulla nie wykazuje podobieństwa do bull protekcyjnych Fryderyka II dla Zakonu Krzyżackiego — zob. E. Strehlke, *Tabulae Ordinis Theutonici*, Berlin 1869, nr 58, 149, 256, 259 (z lat 1221—1226); zob. też bullę protekcyjną dla kawalerów mieczowych z 1232 r. — LECUB t. I, nr CXXVII. Natomiast E. E. Stengel, *Hochmeister und Reich*, s. 231 przyjmuje, iż pomimo przynależności Prus do Rzeszy były one od początku zwolnione od powinności na jej rzecz, czy to w formie służby, czy danin. Jednak charakter powinności może być inny niż lenny; również włączenie do Rzeszy nie musiało się dokonać w formie stosunku lennego, czego nie przyjmuje do wiadomości E. Weise, *Die Amtsgewalt*.

III. Przy interpretacji stosunku wierności między wielkim mistrzem i cesarzem (Rzeszą) nie można pominąć bulli papieża Honoriusza III, wystawionej dla Krzyżaków 15 grudnia 1220 r., zgodnie z którą *ne ulla ecclesiastica secularisve persona a magistro et fratribus eiusdem domus exigere audeat fidelitates, hominia seu iuramenta vel reliquas securitates, que a secularibus frequentantur*⁴². Na tej podstawie E. Stengel sformułował tezę o biernej niesprawności lennej wielkich mistrzów⁴³. Słuszniejsza wydaje się jednak wykładnia I. Matison: *Das Privileg Honorius' III ist — mehr als ein Lehnsvorbot: — Genau genommen geht es — nicht nur um Lehnverhältnisse, sondern um eine allgemeine Herausnahme des Ordens aus allen Bindungen an irgendwelche geistliche oder weltliche Autoritäten, die durch Eide oder andere für weltliche Personen übliche Verpflichtungen gesichert werden*⁴⁴.

Z bulli Honoriusza III wynika, iż Krzyżaków obowiązywał generalny zakaz składania przysięgi wierności (świadczona *fidelitatis*), a nie wyłącznie w związku z nawiązywaniem stosunku lennego. Nasuwają się przeto dwa wnioski: 1. Złota Bulla naruszała postanowienia bulli papieskiej z 1220 r.⁴⁵; 2. niesprawność lenna wielkiego mistrza nie była przyczyną, dla której w 1226 r. nie został zawiązany stosunek lenny z Prus między Fryderykiem II i Hermannem von Salza⁴⁶. Skoro bowiem naruszono zakaz papieski w aspekcie przysięgi wierności, można go było naruszyć w aspekcie hołdu lennego. Jeśli tego nie uczyniono, to zapewne z uwagi na interesy cesarza, dla którego stosunek wierności był najwidoczniej

s. 81. Brak wzmianki o świadczeniach (lennych) zwiódł również innych badaczy, zob. np. E. Maschke, *Der deutsche Ordensstaat, Gestalten seiner grossen Meister*, Hamburg 1935, s. 37. W dyskusji nad prawnopublicznym stosunkiem wielkiego mistrza w świetle Złotej Bulli często powoływany jest przekaz Piotra Dusburga, iż Hermann otrzymał od cesarza przywilej *insignia regalia imperii deferanda in suo vexillo* — zob. *Petri de Dusburg Cronica terre Prussie*, wyd. M. Toeppen, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum* t. I, Leipzig 1861, s. 23 (w przekładzie Jeroschina: *des riches zeichen*). E. E. Stengel, *Hochmeister und Reich*, s. 218 n. przytacza ten późny przekaz jako dowód włączenia Prus do Rzeszy. G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 107 n., uważa tę informację za „uczoną legendę” mającą znaczenie aktualne. E. Weise, *Die Amtsgewalt*, s. 84 określa orła jako *Feldzeichen des imperator Romanorum*, a nie godło Rzeszy; poza tym opisane przez Dusburga wydarzenie datuje na 1227/1229 r.; por. tenże, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 44 n. Otóż trzeba zwrócić uwagę, że instytucjonalno-terytorialne pojęcia godła Rzeszy (jednogłowy, czarny orzeł na złotej tarczy, od połowy XIV w. — dwugłowy) wykształciło się w drugiej połowie XIII w., właściwie dopiero za Rudolfa I Habsburga. Zob. ostatnio F.-H. Hye, *Der Doppeladler als Symbol für Kaiser und Reich*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” [dalej cyt.: MIÖG] t. LXXXI, 1973, s. 64 n. W czasach Fryderyka II na chorągwi Zakonu mogło znaleźć się *scutum imperatoris*, a nie *regalia imperii* (*des riches zeichen*). Do przekazu Dusburga nie można więc przywiązywać specjalnej wagi, bo on — jak widać — nie dysponował żadnymi wiarygodnymi źródłami informacji i tworząc w pierwszej ćwierci XIV w. tę „uczoną legendę” operował realiami sobie współczesnymi.

⁴² E. Strehlke, *Tabulae*, nr 306.

⁴³ E. E. Stengel, *Hochmeister und Reich*, s. 222 nn.

⁴⁴ I. Matison, *Die Lehnsexemption*, s. 208, Autorka określa ten stan prawny mianem *Lehnsexemption* (tamże, s. 209), więc ostatecznie akcentuje kontekst lenny. I. Matison zwraca uwagę, iż klauzula taka pojawiła się po raz pierwszy w bulli Honoriusza III z 8 grudnia 1216 r. (tamże, s. 208). Wydaje się jednak, iż bulla ta dotyczyła tylko placówek Zakonu w Palestynie, na Cyprze i w Armenii (zob. E. Strehlke, *Tabulae*, nr 303). Interesujące nas postanowienie było w tej bulli nieco inaczej zredagowane, na co zwrócił uwagę H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, s. 260, przyp. 47.

⁴⁵ Bullę Honoriusza III z 1220 r. potwierdził papież Grzegorz IX 28 VII 1227 r. (E. Strehlke, *Tabulae*, nr 424). Powstaje pytanie, czy sprowokowały go do tego postanowienia Złotej Bulli Fryderyka II. Por. w związku z tym serię bull tego papieża z 1227 r. Pr.UB t. I, cz. 1, nr 60—62.

⁴⁶ Zob. Th. Mayer, *Fürsten und Staat. Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Mittelalters*, Weimar 1950, s. 244.

optymalny. Natomiast nie decydowały tutaj „autonomiczne” dążenia Hermanna von Salza, ponieważ brak stosunku lennego nie zwalniał go od służb na rzecz cesarza⁴⁷.

Dążenia takie musiały zresztą być wielkiemu mistrzowi obce; cała jego działalność świadczy o zainteresowaniu służbą dla Rzeszy. Na sukcesy w strefie bałtyckiej — tak samo jak w śródziemnomorskiej — mógł von Salza liczyć tylko w oparciu o Rzeszę i w ramach polityki cesarskiej. Epizod siedmiogrodzki, zakończony wygnaniem Krzyżaków w 1225 r., był najlepszym tego dowodem. Podobnie postępował biskup ryski Albert: Inflanty, które uważał za swoje alodium, przekazał w 1207 r. królowi Filipowi Szwabskiemu i otrzymał je od niego jako *feudum oblatum*. Tą samą drogą poszli później inni biskupi inflanccy⁴⁸.

Trudną bowiem byłoby zgodzić się z wysuwaną niekiedy tezą, iż polityczne ambicje Szaufów ograniczały się do strefy śródziemnomorskiej, na niekorzyść „polityki wschodniej”. Również Fryderyk II popierał niemiecką ekspansję terytorialną na Wschodzie. Ekspansja ta o tyle tylko nie była sprawą cesarską, że od XII w. jej ciężar przejmowały czynniki lokalne: panowie terytorialni świeccy i duchowni, zakony rycerskie itp. To przejęcie od Rzeszy części jej zwiększających się zadań, z jednej strony umacniało Rzeszę, z drugiej — władztwo szlacheckie, ponieważ celem ekspansji była budowa stabilnych władztw terytorialnych⁴⁹.

Również celem pruskiego przedsięwzięcia Hermanna von Salza, podjętego w ramach realizacji celów Rzeszy na wschodzie⁵⁰, była budowa władztwa terytorialnego. Świadomie używamy terminu „władztwo terytorialne” („terytorium”)⁵¹, a nie — jak się to czyni zazwyczaj — „państwo”. Podobne władztwo miał Prusach budować również landgraf Turynii Ludwik (IV), któremu w kwietniu 1226 r. Fryderyk II *contulit* — *iure pheodi marchiam Mynensem et Lusaciam at terram Pruscie expugnare valeret et sue subicere potestati*⁵². Wiarygodność tej kronikarskiej zapiski była w literaturze różnie oceniana⁵³, jednak zgodzić się trzeba z wyrażonymi ostatnio poglądami Hansa Patzego i Hartmuta Boockmanna⁵⁴.

⁴⁷ Tezę o „autonomicznych” dążeniach Hermanna von Salza sformułował E. Caspar, *Hermann von Salza*, s. 16 n.; poparł go G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 113. I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 205 n., usiłuje pogodzić pogląd o przynależności Prus do Rzeszy z tezą E. Caspara.

⁴⁸ Zob. F. Koch, *Livland und das Reich bis zum Jahre 1225* („Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte” z. IV), Posen 1943, s. 22 nn., 58, 68 nn.; G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222—1234* („Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum” II. 5), Helsingfors 1929, s. 116 nn.; H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, s. 242 n., 260, przyp. 47.

⁴⁹ Por. H. Peher, *Friedrichs I. von Hohenstaufen Politik gegenüber Dänemark, Polen und Ungarn*, Münster 1906, s. 31 nn.; Th. Mayer, *Die Ausbildung der Grundlagen*, s. 307, 312 n.; M. Bünding, *Das Imperium Christianum und die deutschen Ostkriege vom X. bis zum XII. Jh.*, Giessen 1940, s. 31 n.; 54 nn.; K. S. Bader, *Volk, Stamm, Territorium*, [w:] *Herrschaft und Staat im Mittelalter*, s. 268 nn.; B. Töpfer, E. Engel, *Vom staufischen Imperium zum Hausmachtkönigtum. Deutsche Geschichte vom Wormser Konkordat 1122 bis zur Doppelwahl von 1314*, Weimar 1976, s. 22 nn.

⁵⁰ Tak już P. Kirn, *Die Verdienste der staufischen Kaiser um das Deutsche Reich*, HZ t. 164, 1941, s. 266.

⁵¹ Tak ostatnio również H. Boockmann, *Der Deutsche Orden*, rozdz. 3.

⁵² *Cronica Reinhardsbrennensis*, wyd. O. Holder-Egger, [w:] MGH SS t. XXX, cz. 1, Hannover 1896, s. 605. Donacja ta nie kłóci się z postanowieniami Złotej Bulli, ponieważ Hermann nie otrzymał całych Prus, lecz *totam Terram, quam in partibus Pruscie, deo faciente, conquiret*.

⁵³ Zob. E. Caspar, *Hermann von Salza*, s. 69 n., przyp. 58, gdzie zebrana starsza literatura.

⁵⁴ H. Patze, *Die Entstehung der Landesherrschaft in Thüringen* („Mitteldeutsche Forschungen” t. XXII) t. I, Köln—Granz 1962, s. 267 n.; tenże, [w:] *Geschichte Thüringens* t. II, cz. 1: *Hohes und spätes Mittelalter*, wyd. tenże i W. Schlesinger, Köln—Wien 1974, s. 34; H. Boockmann, *Die Bedeutung Thüringens und Hessens für den Deutschen*

opartymi na analizie stosunków między Zakonem, landgrafami Turynгии i Sztaufami, iż informacja ta zasługuje na zaufanie. Jakkolwiek w przypadku wielkiego mistrza mamy do czynienia z uposażeniem alodialnym, zaś w przypadku landgraфа — z uposażeniem lennym (ponieważ Ludwik był księciem Rzeszy), to przecież oba nadania mają wspólną, uniwersalistyczną podstawę. Władztwo landgraфа Ludwika, tak jak władztwo wielkiego mistrza, miało być budowane oczywiście w ramach Rzeszy. I jeszcze jedna zbieżność: Hermann oraz Ludwik powiązani byli osobistymi więzami z elitą polityczną Rzeszy. Potwierdza się tutaj prawidłowość, o której pisał Karl S. Bader⁵⁵, w drugim etapie ekspansji wschodniej Rzesza zdana była na pomoc tych, którzy sami byli „Rzeszą”.

IV. Fryderyk II obdarzył Hermanna von Salza licznymi przywilejami, przede wszystkim rozległym immunitetem ekonomicznym i sądowym oraz regaliami⁵⁶. Próby wyjaśnienia takiego zakresu władzy publicznej czy to dążeniami Hermanna do „suwerenności”⁵⁷, czy to koncepcją „państwa misyjnego”⁵⁸, czy wreszcie konfliktem między cesarstwem i papieństwem⁵⁹, nie sposób uznać za przekonujące. Zakres uprawnień wielkiego mistrza interpretować trzeba, naszym zdaniem, na gruncie alodialnego charakteru uposażenia Zakonu w Prusach. W średniowieczu ochrona własności nie była powinnością „państwa”, lecz posiadacza. Musiał on przeto być wyposażony w uprawnienia czyniące taką obronę możliwą i skuteczną⁶⁰. Przy czym nie dotyczyło to tylko rzeczy, ale także ludzi osadzonych na ziemi alodialnej, których ochrona (*Schutz und Schirm*) była obowiązkiem pana alodialnego. Posiadanie alodium było więc podstawą samodzielnego i autogenicznego władztwa średniowiecznej szlachty. W alodialnych uprawnieniach, rozszerzanych za pomocą innych praw, rozmaitego pochodzenia: sądowniczych — wyższych i niższych, regaliów, immunitetu, ma swoje źródło zwierzchność terytorialna (*Landeshoheit*)⁶¹.

Zakres terytorialnych uprawnień wielkiego mistrza, wyznaczony w Złotej Bulli, jest już efektem procesu kształtowania się władztw terytorialnych, nasilającego się właśnie w XIII w. Podstawowym dążeniem wyrastających panów terytorialnych było stopienie wszystkich, rozproszonych uprawnień w jedność i stworzenie zwartych przestrzennie władztw (*Herrschaftsgebiet*). Najpełniej zjawisko to wyraziło się w tworzeniu księstw (*Herrschaftsherzogtum*).

Suma władzy wielkiego mistrza jako władcy terytorialnego (*Landesherr*) zawiera się w postanowieniu, aby *magister et successores sui iurisdictionem et potestatem habeant et exerceant in terris suis quam aliquis princeps imperii melius habere dinoscitur in terra, quam habet, ut bonos usus et consuetudines ponant, assisias faciant et statuta, quibus et*

Orden, [w:] *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes* („Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica” I), wyd. Z. H. Nowak, Toruń 1982, s. 62 n.

⁵⁵ K. S. Bader, *Volk, Stamm, Territorium*, s. 269 n.

⁵⁶ G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 96 nn. oraz *Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und in Preussen in den Jahren 1226—1243*, [w:] *Die geistlichen Ritterorden Europas* („Vorträge und Forschungen” t. XXVIII, wyd. J. Fleckenstein, M. Hellmann, Sigmaringen 1980, s. 304 wykazał, że uprzywilejowanie wielkiego mistrza odnosi się tylko do Prus: „co do ziemi chełmińskiej Fryderyk II ograniczył się tylko do potwierdzenia darowizny Konrada”. W literaturze niemieckiej dominuje teza o przynależności księstwa mazowieckiego do Rzeszy, względnie o lennym zwierzchnictwie Rzeszy nad książętami mazowieckimi.

⁵⁷ Por. E. Maschke, *Der deutsche Ordensstaat*, s. 38.

⁵⁸ E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 37 nn.

⁵⁹ G. Labuda, *Stosunek prawnopubliczny*, s. 115 nn.

⁶⁰ Por. O. von Gierke, *Allod*, [w:] *Deutsches Rechtswörterbuch* t. I, opr. R. Schröder, E. Frh. von Künssberg, Weimar 1914—1931, szp. 486 nn.; H. Ebner, *Das freie Eigen*, Klagenfurt 1969, s. 139 nn., 319 nn.

⁶¹ H. Ebner, *Das freie Eigen*, s. 140, 155. Por. H. Aubin, *Die Entstehung der*

fides credencium roboretur et omnes subditi pace tranquilla gaudeant et utantur. Odosobniona jest wykładnia E. Weisego: *Man darf — den princeps imperii getrost mit „eine Obrigkeit des Römischen Imperiums“ übersetzen*. Uważa on, że chodzi tutaj *um einen spezifizierten Fall ausübender Amtsgewalt — den Schutz des Glaubens der Neubekehrten und, im engsten Zusammenhang damit, die Erhaltung des Gottesfriedens*⁶². Ta „uniwersalistyczna” interpretacja nie przekonuje chociażby dlatego, że dotyczy postanowienia będącego integralnym elementem większej całości (a tylko przez E. Weisego sztucznie wyodrębnionym): wyliczenia uprawnień wielkiego mistrza. O tych zaś nawet ten „uniwersalistycznie” nastawiony autor napisał: *Der Römische Kaiser verleiht diese Temporalien nach dem Muster der Verhältnisse im Deutschen Reich*⁶³.

E. Weise uważa bowiem, iż w ówczesnej Rzeszy nie było władców terytorialnych o porównywalnym zakresie władzy publicznej⁶⁴. Wniosek ten opiera nie tylko na porównaniu Złotej Bulli z ustawą państwową z 1220 r. — *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*, ale także z *Statutum in favorem principum* z 1231/1232 r. W tym przypadku porównania takie są jednak nieco ryzykowne. Jak bowiem pisał H. Mitteis, *die Gesetze von 1220 und 1231/2 weniger normativen, als symptomatischen Charakter tragen. Sie bezeichnen das Mass, bis zu dem die Zersetzung schon fortgeschritten war. Nicht die einzelnen Sätze, sondern der Geist und das Prinzip der Dokumente sind für ihre Wertung ausschlaggebend*⁶⁵. „Duch i zasada” są wspólne obu ustawom Rzeszy i Złotej Bulli. Dokumenty te należy nie tyle sobie przeciwstawiać, ile traktować łącznie, jako świadectwo kształtowania się zwierzchności terytorialnej⁶⁶.

Stanowisko E. Weisego jest, jak wspominaliśmy, odosobnione. Dominuje obecnie pogląd, najpełniej sformułowany przez E. Stengela⁶⁷, że zakres uprawnień terytorialnych (*landeshoheitliche Rechte*) wielkiego mistrza miał być taki, jaki przysługiwał książętom Rzeszy; natomiast godności księcia Rzeszy wielki mistrz nie otrzymał. Również po badaniach tego uczonego nie dopatrujemy się w takim rozwiązaniu sprzeczności, którą podkreślał E. Caspar, szukając w niej argumentu na rzecz teorii „programowej”. E. Stengel wskazał mianowicie na przypadek podobny: hrabiego Bertholda von Henneberg, któremu w 1310 r. król Henryk VII nadał prawa księcia Rzeszy, ale godnością tą nie obdarzył⁶⁸.

Powstaje pytanie: w jakim celu Fryderyk II nadał wielkiemu mistrzowi prawa księcia Rzeszy? Otóż trzeba przede wszystkim podnieść, iż nadana władza publiczna była dopełnieniem alodialnej podstawy władztwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Te dwa czynniki łącznie umożliwiały stworzenie władztwa terytorialnego. Z jednej strony bowiem nadane

Landesherrschaft nach Niederrheinischen Quellen. Studien über Grafschaft Immunität und Vogtei, Berlin 1920.

⁶² E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 40, 42; por. tenże, *Die Amtsgewalt*, s. 75, przyp. 287. Teza ta ma, jak się wydaje, obalić argument I. Matison za przynależnością Prus do Rzeszy, mianowicie zrównania wielkiego mistrza z książętami Rzeszy, *die dem regnum unterstanden* — por. wyżej przyp. 32.

⁶³ E. Weise, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 37.

⁶⁴ Tamże, s. 41. Por. tenże, *Die Amtsgewalt*, s. 75.

⁶⁵ H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters*, s. 352.

⁶⁶ Por. H. Thieme, *Die Funktion der Regalien im Mittelalter*, ZRG GA t. LXII, 1942, s. 84.

⁶⁷ E. E. Stengel, *Hochmeister und Reich*, s. 207, 232. Wcześniej o uprzywilejowaniu wielkiego mistrza równym książętom Rzeszy pisał E. Caspar, *Hermann von Salza*, s. 12 n., 18.

⁶⁸ E. E. Stengel, *Land- und lehnrechtliche Grundlagen des Reichsfürstenstandes*, [w:] tenże, *Abhandlungen und Untersuchungen zur mittelalterlichen Geschichte*, Köln—Graz 1960, s. 170 n. (pierwodruk: 1948). Opisana w tej pracy procedura nadawania godności książąt Rzeszy uświadamia, iż wielki mistrz nie mógłby jej otrzymać jedynie na podstawie Złotej Bulli. Kancelaria cesarska musiałaby wystawić jeszcze przynajmniej jeden dokument, nadający Hermannowi Prusy jako *feudum oblatum*, oczywiście po uprzednim przekazaniu cesarzowi tego obszaru przez Hermanna.

uprawnienia wyłączały spod wszelkiej władzy książęcej i zrównywały, pod względem prawno-państwowym, z elitą możnowładczą Rzeszy. Z drugiej wykonywanie władzy książęcej, niezależnie od urzędowego zakresu działania, odnosić się mogło przede wszystkim do posiadanego *alodium*⁶⁹.

W interesującym nas okresie stanowisko książęce i związek z Rzeszą decydowały o wejściu do grupy najwyższej szlachty w Niemczech. Oba te warunki spełnione zostały w odniesieniu do wywodzącego się z ministerialitetu Hermanna von Salza. Dlatego przychylić się trzeba do wysuwanej już w literaturze tezy, iż postanowienia Złotej Bulli dotyczyły również sytuacji osobistej Hermanna: jego socjalnego awansu⁷⁰. Co prawda Hermann von Salza nie otrzymał godności księcia Rzeszy. Okoliczności tej nie będziemy jednak przypisywać zbyt dużego znaczenia, jeśli uświadomimy sobie istnienie w Niemczech różnego rodzaju książąt tytułarnych, posiadających co prawda *dignitas*, ale nie rozporządzających księstwem.

V. Aby właściwie ocenić znaczenie Złotej Bulli Frydryka II należy także rozważyć jej stosunek do bulli protekcyjnej papieża Grzegorza IX z 3 sierpnia 1234 r.⁷¹ Papież przejął Prusy — już zdobyte oraz te, które Zakon w przyszłości zdobędzie — *in ius et proprietatem beati Petri*. Jednocześnie nadawał je Zakonowi *cum omni iure*, zabraniając Krzyżakom, bądź komukolwiek innemu, przekazania tej ziemi pod inną władzę⁷².

W nowszych badaniach bądź sugeruje się równoważność obu dokumentów, bądź wysuwa tezę, że to właśnie bulla protekcyjna z 1234 r. miała decydujące znaczenie dla sformułowania podstaw formalno-prawnych władztwa Zakonu w Prusach. Jako równoważne traktuje owe bulle E. Weise, co jest oczywiście konsekwencją jego poglądu o ścisłej współpracy cesarstwa i papieżstwa przy tworzeniu „państwa misyjnego” w Prusach, realizowanego przez Zakon. Skoro cesarz i papież byli organami Kościoła, bulla protekcyjna z 1234 r. niczego jego zdaniem nie zmieniała, a jedynie uzupełniała — *in spiritualibus* — postanowienia Złotej Bulli z 1226 r.⁷³ Otóż pogląd tego badacza o współpracy cesarstwa i papieżstwa przy tworzeniu „państwa misyjnego” w Prusach, czego wyrazem miało być jakoby oparcie jego podstaw formalno-prawnych o normy prawa kanonicznego, wzbudza zasadnicze wątpliwości. Bowiem właśnie religijny charakter teorii imperialnej w średniowieczu, wspólne źródła ideowe uniwersalizmu cesarskiego i papieskiego (co znalazło odbicie w kanonistyce), walnie przyczyniły się do zaostrzenia antagonizmu obu uniwersalizmów, a nie do jego wyciszenia⁷⁴. Teza o kanoniczno-prawnych podstawach władztwa krzyżackiego w Prusach („państwo misyjne”),

⁶⁹ Por. Th. Mayer, *Die Ausbildung der Grundlagen*, s. 304 n.; H. Werle, *Titelherzogtum und Herzogsherrschaft*, s. 226 n.

⁷⁰ Por. M. Hellmann, *Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschung des Deutschen Ordens*, „Historisches Jahrbuch”, t. LXXX, 1961, s. 130 nn.; K. Górski, *The Teutonic Order in Prussia*, „Mediaevalia et Humanistica” t. XVII, 1966, s. 24; tenże, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977, s. 14. Por. też ostatnio A. J. Forey, *Recruitment to the Military Orders (Twelfth to the Mid-Fourteenth Centuries)*, „Viator. Medieval and Renaissance Studies” t. XVII, 1986, s. 162 nn. O tym, iż służba dla króla zawsze nobilitowała, zob. K. Bosl, *Über soziale Mobilität in der mittelalterlichen „Gesellschaft”*, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” t. XLVII, 1960, s. 311, 313.

⁷¹ Pr.UB, t. I, cz. 1, nr 108.

⁷² G. Labuda, *Stanowisko ziemi chełmińskiej*, s. 209 nn. oraz *Die Urkunden*, s. 301 nn. udowodnił, że bulla z 1234 r. dotyczyła tylko Prus. Tak też ostatnio J. Fried, *Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.—13 Jh.)* („Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften”, Phil.-hist. Kl. t. LXXX/1), Heidelberg 1980, s. 302, przyp. 260.

⁷³ E. Weise, *Die Amtsgewalt*, s. 74, nn.; por. tenże, *Interpretation der Goldenen Bulle*, s. 21, 39.

⁷⁴ Por. np. J. Baszkiewicz, *Uwagi o uniwersalizmie i koncepcji suwerenności państwowej w feudalnej teorii politycznej (do początków XIV wieku)* cz. 1, Cz P-H t. VII, z. 1, s. 22 nn., 28 nn., 40 nn. 48. Pomijamy w tym miejscu fakt, że E. Weise swoją konstrukcję opiera w dużej mierze na źródłach późnośredniowiecznych: aktach procesu polsko-krzyżackiego na soborze w Konstancji.

negowanie ambicji terytorialnych Hermanna von Salza, dostarcza natomiast ideowego, moralnego uzasadnienia władztwa Zakonu w Prusach, więcej: wykazuje jego niezbędność dla postępów chrześcijaństwa nad Bałtykiem.

Pogląd o decydującym znaczeniu bulli protekcyjnej Grzegorza IX z 1234 r. dla ukształtowania podstaw prawnych władztwa Zakonu w Prusach, reprezentowany od dawna przez G. Labudę, sformułował niedawno w postaci skrajnej Jerzy Sikorski, określając ją jako „pierwszy tytuł prawny do Prus”⁷⁵. Punktem wyjścia jest niewłaściwa interpretacja wspomnianej wyżej bulli protekcyjnej Honoriusza III z 15 grudnia 1220 r., ponieważ autor utożsamia protekcję papieską z pojęciem *ius et proprietates s. Petri*. Uważa mianowicie, iż „skutkiem prawnym — aktu [protekcji — M.D.] było nabycie własności (ograniczonej) przez papieża”. Wyprowadza stąd wniosek, że „protekcja papieska mogła być wyłączną podstawą prawną dla utworzenia i funkcjonowania państwa krzyżackiego”. Zgodnie z tą koncepcją, Złota Bulla wystawiona została tylko po to, aby sprowokować papieża do nadania Prus Zakonowi, chociaż w praktyce, zauważa autor, posłużył do tego celu tzw. falsyfikat kruszwicki⁷⁶.

Tymczasem Honoriusz III w bulli z 1220 r. przyjmuje pod swoją i św. Piotra protekcję wszystkie aktualne i przyszłe posiadłości Zakonu i gwarantuje im ochronę (*tutela et defensio*). O wzięciu tych dóbr *in patrimonium s. Petri* nia ma natomiast ani słowa⁷⁷. Bulle papieskie z lat 1220 i 1234 mówiły więc o różnych formach protekcji papieskiej nad posiadłościami Zakonu.

Czy i w jakiej mierze, bulla z r. 1234 ograniczała pozycję Zakonu w Prusach? Nie ulega wątpliwości, iż naruszony został alodialny charakter posiadania Prus. Co prawda papież nadał Zakonowi Prusy *cum omni iure — in perpetuum libere possidendam*, ale domagał się czyszu rekognicyjnego *in recognitionem domini et perceptive libertatis*. Tymczasem alodium było „prawem absolutnym” w stosunku do tych, którzy stali wyżej od jego posiadacza. Służbę na rzecz Fryderyka II Hermann von Salza świadczył przecież z racji związku osobistego, a nie nadania mu Prus w ramach Rzeszy, a więc pod zwierzchnictwem cesarskim. Alodialnemu charakterowi posiadania zagrażał również zapowiedziany w bulli Grzegorza IX podział Prus na diecezje połączony z uposażeniem biskupstw. E. Weise proponuje nawet traktować bullę z 1234 r. jako nadanie lenna-beneficjum⁷⁸. Termin ten sugeruje nadanie czasowe, przyznane za jakąś służbę; w rzeczywistości nie mamy tutaj do czynienia z taką sytuacją.

Czy dominium papieża nad Prusami zagrażało ich związkowi z Rzeszą? Czy Prusy na mocy bulli z 1234 r. zostały wyłączone z ram Rzeszy? Johannes Fried, znawca problematyki protekcji papieskiej, uważa, iż sytuacja ta odpowiada prawnym podstawom władzy papieża nad Królestwem Sycylii⁷⁹. Komentując zaś przejście przez Honoriusza III w r. 1224 siedmiogrodzkich posiadłości Zakonu *in ius et proprietatem s. Petri*, zauważa: *Das Burzenland drohte Ungarn zu entgleiten*⁸⁰.

⁷⁵ J. Sikorski, *Monarchia polska i Warmia u schyłku XV wieku. Zagadnienia prawno-ustrojowe i polityczne* („Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie”, nr 65), Olsztyn 1978, s. 20.

⁷⁶ Tamże, s. 14, 18 n.

⁷⁷ E. Strehlke, *Tabulae*, nr 306. O terminach: *protectio, tutela, defensio*, zob. ostatnio J. Fried, *Der päpstliche Schutz*, s. 43 nn.

⁷⁸ E. Weise, *Die Amtsgewalt*, s. 79.

⁷⁹ J. Fried, *Der päpstliche Schutz*, s. 303, przyp. 263.

⁸⁰ Tamże, s. 301. Przyjmując interpretację bulli Honoriusza III z 1220 r. zaproponowaną przez J. Sikorskiego należałoby się spodziewać wygnania Krzyżaków z Węgier już w 1220 r.; w świetle tej interpretacji niezrozumiałe byłoby przejście (ponowne) posiadłości Krzyżaków na własność św. Piotra w 1224 r.

Sądzymy, że roszczenia papieża do politycznej zwierzchności nad Prusami nie oznaczały jeszcze zerwania ich formalno-prawnego związku z Rzeszą⁸¹. W średniowieczu, jak wiadomo, zależność od wielu panów była zjawiskiem powszechnym; prawo lenne i praktyka lenna wypracowały sporo kryteriów regulujących konflikt obowiązków wasali wielu seniorów. Istotna jest okoliczność, że bulla Grzegorza IX nie zrywała personalnej więzi między wielkim mistrzem i cesarzem. Zresztą nawet zerwanie takiej więzi nie oznaczało automatycznie zerwania związku z Rzeszą. Interesującego materiału porównawczego dostarcza tutaj polityka zachodnioniemieckich władców terytorialnych służących Francji, a przecież mimo wszystko pozostających w granicach Rzeszy⁸².

Jest bardzo prawdopodobne, iż dominium papieskie nad Prusami zostało Hermannowi narzucone; z bulli Grzegorza IX nie wynika, iż to wielki mistrz wystąpił z taką inicjatywą⁸³. Oczywiście, w rozgrywce o Prusy z księciem mazowieckim Konradem potrzebował on papieskiego poparcia. Konrad przecież rościł pretensje do Prus nie bacząc na postanowienia Złotej Bulli. Wysiłek dyplomatyczny Zakonu po 1226 r. w dużej mierze skierowany został właśnie na zabezpieczenie się przed roszczeniami Konrada, od którego przecież niewielka na razie grupa Krzyżaków była w praktyce uzależniona, korzystała z nadanego przezeń uposażenia, z jego poparcia politycznego i militarnego. Należało oczekiwać, iż protekcja papieska lepiej zabezpieczy interesy Krzyżaków niż Złota Bulla, najwidoczniej przez Konrada nie respektowana. Grzegorz IX mógł jednak wykorzystać trudne położenie Krzyżaków (oraz Fryderyka II) i przejął Prusy *in patrimonium s. Petri*. Okoliczność ta nie może jednak być podstawą do negowania publiczno-prawnego znaczenia Złotej Bulli z 1226 r. Była ona pierwszym i wystarczającym tytułem prawnym Zakonu do posiadania Prus (w ramach Rzeszy), w jej postanowieniach tkwiło źródło władzy publicznej wielkiego mistrza (Zakonu) w Prusach.

Protekcja papieska w formie zastosowanej w 1234 r. ograniczyła uprawnienia Krzyżaków w Prusach. Wskazuje na to również zawarty w bulli protekcyjnej zakaz alienacji Prus: *ut per vos aut alios dicta terra nullius umquam subiciatur dominio potestatis*. Przestrzeganie powyższej klauzuli uniemożliwiało zmianę prawnego stanowiska Prus w ramach Rzeszy, mianowicie podniesienie ich do rangi księstwa Rzeszy. Księstwo Rzeszy bowiem było, w zasadzie, połączeniem *feudum datum* i *feudum oblatum*. Jednakże, gdy nie było lenna, wykorzystywano tylko alodium zainteresowanego⁸⁴, nadawane mu przez króla rzymskiego (cesarza) *jako feudum oblatum*. Taką procedurę zastosowano w odniesieniu do biskupstw

⁸¹ I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 217, przyp. 86, traktuje bullę z 1234 r. jako wyraz dążeń papieża do politycznej zwierzchności nad Prusami. Natomiast H. Łowmiański, *Początki i rola polityczna*, s. 271, uważa, iż postanowienia tej bulli nie były sprzeczne z (bliżej nieokreślonym) zwierzchnictwem cesarza nad Prusami. Wspomniane przez autora papieskie bulle protekcyjne dla Inflant (1219, 1228) nie mogą być jednak argumentem dla jego tezy, ponieważ papież nie przejął wówczas Inflant na własność sw. Piotra; tak natomiast twierdził F. Baethgen, *Die Kurie und der Osten im Mittelalter*, [w:] tenże, *Mediaevalia. Aufsätze. Nachrufe. Besprechungen* t. I („Schriften der Monumenta Germaniae historica” t. XVII/1), Stuttgart 1960, s. 67 (pierwodruk: 1942). Przyjęcie posiadłości zakonu kawalerów mieczowych *in patrimonium s. Petri* miało miejsce dopiero w 1237 r., przy okazji zatwierdzenia inkorporacji kawalerów mieczowych do Zakonu Krzyżackiego — zob. LECUB t. I, nr CXLIX.

⁸² Por. W. Kienast, *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte bis zum Tode Phillips des Schönen von Frankreich* t. I—II, Utrecht—München 1924—1931.

⁸³ Inaczej uważa np. J. Fried, *Der päpstliche Schutz*, s. 301 n., 304. Wystawienie bulli z 1234 r. rozpatrywano w kontekście pobytu biskupa Chrystiana w niewoli u Prusów oraz tzw. falsyfikatu kruszwickiego. Nie negując możliwości takiego związku trzeba zwrócić uwagę, iż wystawienie jej przypada na okres buntu Henryka (VII). Papież mógł wykorzystać trudności cesarza w Niemczech do osłabienia jego pozycji w Prusach.

⁸⁴ E. E. Stengel, *Land- und lehnrrechtliche Grundlagen*, passim; Th. Mayer, *Fürsten und Staat*, s. 242.

inflanckich. Zakaz alienacji Prus był, obok niesprawności lennej wielkiego mistrza, kolejną przeszkodą na drodze nadania Prusom rangi księstwa Rzeszy. To mnożenie zabezpieczeń przez Kurię, podobnie jak naruszenie przez cesarza w Złotej Bulli postanowień bulli Honoriusza III z 1220 r., wskazuje na siłę związku Hermanna von Salza z Fryderykiem II⁸⁵.

VI. W czerwcu 1245 r. Fryderyk II nadał wielkiemu mistrzowi Heinrichowi von Hohenlohe Kurlandię, Litwę i Semigalię. Przy tej okazji wystawił kolejną Złotą Bullę będącą właściwie powtórzeniem treści dyplomu z 1226 r., ze znamienym wszakże dodatkiem: *Krzyżacy nulli teneantur inde, nisi tantum nobis et successorum nostris. Romani principibus, respondere*⁸⁶. Wystawienie tego dokumentu zbiega się z soborem w Lyonie, na którym Innocenty IV doprowadził do detronizacji Fryderyka II (17 lipca 1245). Wcześniej natomiast, w 1243 r., wielki mistrz Gerhard von Malberg otrzymał od tegoż papieża inwestyturę z Prus⁸⁷. Nadanie z 1245 r. miało niewątpliwie wzmocnić pozycję cesarza wobec Innocentego IV. Widocznie więc przysięga wierności wielkich mistrzów była dla Fryderyka II wystarczającą gwarancją dochowania mu przez nich lojalności, nawet w sytuacji wyjątkowo dla niego trudnej. I rzeczywiście, następcy Hermanna von Salza na godności wielkomistrzowskiej: Konrad, landgraf Turynii (1239—1240), Gerhard von Malberg (1241—1244) oraz Heinrich von Hohenlohe (1244—1249) pozostali w obozie cesarskim, nawet wówczas, gdy pruski mistrz krajowy (a za nim pruska gałąź Zakonu) opowiedział się za papieżem.

Dopiero upadek Sztاوفów w połowie XII w., z którymi Zakon Krzyżacki i jego wielcy mistrzowie byli związani, okres *interregnum* oraz osłabienia instytucji królestwa w Niemczech, spowodowały spadek zainteresowania wielkich mistrzów służbą dla Rzeszy oraz dążenie do uzyskania stanowiska samodzielnego⁸⁸. Równoległe ze wzmocnieniem pozycji wielkich mistrzów rosła ich samoświadomość w stosunku do władców Rzeszy. Proces ten nie był czymś wyjątkowym. W podobnym kierunku ewoluowała postawa wielu ministeriałów Rzeszy, którzy już od końca XII w. dążyli do uzyskania pozycji samodzielnej przez budowę własnych władztw. Osłabienie królestwa wybitnie ten proces przyspieszyło.

Do zmiany postawy wielkich mistrzów wobec Rzeszy walnie przyczyniło się przeniesienie siedziby władz Zakonu Krzyżackiego do Malborka na początku XIV w. Sprawy Rzeszy stawały się dla gałęzi pruskiej (to samo dotyczy inflanckiej) coraz bardziej obce. Tymczasem

⁸⁵ Trzeba to oczywiście traktować jako przyczynek do spornej kwestii stosunków między cesarstwem a papieżem na obszarze misji bałtyckiej. Problematyką tą, obeslaną bogatą literaturą przedmiotu, bliżej nie będziemy się zajmować. Stoimy na stanowisku, iż interesy obu uniwersalizmów były w strefie bałtyckiej sprzeczne.

⁸⁶ LECUB t. I, nr CLXXXV. I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 220 słusznie uważa, iż klauzula ta była *implicite* w dyplomie z 1226 r.

⁸⁷ Pr. UB t. I, cz. 1, nr 147. W nowszej literaturze przeważnie nie interpretuje się stosunku między wielkim mistrzem i papieżem jako lennego. I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 219 używa (za K. Verheinem, 1951) pojęcia *Feudal-Emphyteuse*; podobnie J. Fried, *Der päpstliche Schutz*, s. 302, przyp. 263. O związku lennym pisze jednak G. Labuda, *Urkunden*, s. 315. Wielki mistrz otrzymał pierścien i złożył przysięgę wierności; w dalszym ciągu ciążył na nim obowiązek płacenia czynszu rekognicyjnego. Odnośnie do przysięgi wierności I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 219, stwierdziła, iż *war dem Orden nur die für weltliche Personen übliche Form [des Treueides — M.D.] verboten; der Hochmeister hat ihn [d.h. den Treueid — M.D.] vermutlich in der für hohe Geistliche vorgeschriebenen Fassung geleistet*. Jednak bulla Honoriusza III z r. 1220 nic nie mówiła o formie przysięgi, hołdu etc., lecz zabraniała Krzyżakom ich składania (*fidelitates, hominia seu iuramenta vel reliquas securitates, que a secularibus frequentantur*). Forma np. przysięgi wierności nie ma zresztą większego znaczenia, bo istota wierności pozostaje zasadniczo taka sama, jest od formy przysięgi niezależna. Żądając od wielkiego mistrza przysięgi wierności, Innocenty IV naruszył postanowienia bulli swojego poprzednika.

⁸⁸ Na okoliczności te zwracali już uwagę E. E. Stengel, *Hochmeister und Reich*, s. 236 oraz I. Matison, *Die Lehnsexemtion*, s. 221; ostatnio także H. Boockmann, *Die Bedeutung Thüringens*, s. 65.

niemieccy mistrzowie Zakonu, dążący do zbudowania niezależnego od wielkiego mistrza władztwa terytorialnego w Niemczech, w okresie panowania Ludwika IV Bawarskiego (1314—1347) włączyli się (ponownie) w służbę Rzeszy⁸⁹. Służbie tej nadawano w coraz większej mierze interpretację lenną, w czym widzieć należy odzwierciedlenie wzrostu znaczenia prawa lennego w ustroju Niemiec, właśnie w odniesieniu do władztw terytorialnych⁹⁰. W 1494 r. mistrz niemiecki złożył hołd lenny Maksymilianowi I Habsburgowi i otrzymał godność księcia Rzeszy.

Wydaje się, że właśnie postawa gałęzi niemieckiej Zakonu aktywizowała władców Rzeszy w XIV—XV w. do restytucji podporządkowania im wielkich mistrzów. I tutaj dążono do osiągnięcia tego celu na drodze zastosowania norm prawa lennego. Bliższa analiza tych zabiegów wykracza poza ramy niniejszej rozprawy. Trzeba natomiast podkreślić, że późnośredniowieczna praktyka stosunków politycznych między wielkimi mistrzami Zakonu Krzyżackiego i Rzeszą nie dostarcza argumentów na rzecz „uniwersalistycznej” interpretacji Złotej Bulli z 1226 r.

(Tezy artykułu referowałem 1 czerwca 1987 na posiedzeniu Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Panom Prof. dr Kazimierzowi Jasińskiemu i Doc. dr Zenonowi H. Nowakowi dziękuję za uwagi krytyczne — dop. w korekcie).

⁸⁹ Por. R. ten Haaf, *Deutschordensstaat und Deutschordensballeien. Untersuchungen über Leistung und Sonderung der Deutschordensprovinzen in Deutschland vom 13. bis zum 16. Jahrhundert* („Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft”, t. V), Göttingen—Frankfurt—Berlin² 1954, s. VI, 13, 17, 66 n.

⁹⁰ Por. B. Diestelkamp, *Lehnrecht und spätmittelalterliche Territorien*, [w:] *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert* t. I („Vorträge und Forschungen” t. XIII), wyd. H. Patze, Sigmaringen 1970, s. 65 nn., 77 nn.; G. Theuerkauf, *Land und Lehnswesen vom 14. bis zum 16. Jahrhundert*, Köln—Graz 1961, s. 16 nn.